

УДК 930.25(477.51) "192/194"(091)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РЕГІОНУ (20-40-І РОКИ ХХ СТ.)**PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE ARCHIVAL CASE OF THE CHERNIHIV REGION (20-40S OF THE XX CENTURY)****Ігнатенко М. М.,**

доктор історичних наук, професор, кафедра загальної історії, правознавства та методик навчання, «Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» (Київ, Україна),
e-mail: 8117836@ukr.net,
ORCID 0000-0002-0788-9119

Ihnatenko M.,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department general history, jurisprudence and teaching methods «State higher educational institution «Pereyaslav-Khmelnitsky state pedagogical University Hryhoriy Skovoroda» (Kyiv, Ukraine),
e-mail: 8117836@ukr.net,
ORCID 0000-0002-0788-9119

Проаналізовано умови та напрямки розвитку архівних установ Чернігівського регіону у 20-40-х роках ХХ ст. З'ясовано, що розвиток архівної справи мав досить складний та суперечливий характер. Впродовж 20-30-х років ХХ ст. відбувався процес жорсткої централізації архівних установ та їх тотальне підпорядкування державі та комуністичній ідеології. Визначено, що успішний розвиток архівної справи у 20-30-х роках був зупинений репресіями 30-х років. Архіви зазнали значних втрат в роки Другої світової війни, а їх відродження відбувалось в надскладних умовах. Доведено, що архівні установи відіграли важливу роль в розвитку історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині в окреслений період. В процесі роботи використовувались загальнонаукові та спеціальні принципи (методи): науковості, історизму, об'єктивності, системності, плюралізму.

Ключові слова: архівні установи, архівні фонди, архівісти, історичне краєзнавство, історичні документи, каталоги.

The topic under research is the main features of the archives' development in the Chernihiv region (20-40s of the 20th century). The author analyzes the conditions and lines of the development of archival institutions of the Chernihiv region during the outlined period, namely 20-40s of the 20th century. It was revealed that the development of archival activity was a complex and controversial process. It was established that during the 20-30s of the 20th century, a process of rigid centralization of archival institutions and their total subordination to the state and communist ideology took place. It was found out that the successful development of archives (20s-30s of the 20th century) ground to a halt due to the repressions of the 1930s. Furthermore, the archives suffered significant losses during World War II, and their reconstruction took place in extremely difficult conditions. It was proved that archival institutions played an important role in the development of historical and local lore studies in Chernihiv region in the outlined period. The author uses such general scientific and special methods as scientific, historical, impartial, systemic and pluralistic approaches.

Keywords: archival repositories, fonds, archives, archivist, local history, archiving, historical documents, catalogs.

Складно переоцінити значення архівних установ для дослідження історичних подій, вивчення минувшини окремих регіонів та історії України загалом. Органічне поєднання архівістики та краєзнавства робить дуже актуальним дослідження досвіду роботи та історії розвитку архівних уста-

нов Чернігівщини. У минулому регіон мав цілком заслужену репутацію "архівного Ельдорадо" – тут зберігалась документальна спадщина Гетьманату з так званою "Генеральною малоросійською архівною" включно. В своєму розвитку архівна справа пройшла досить складний та суперечливий шлях. Для архівної справи Радянської України вирішальне значення мали Декрет РНК РРФСР «Про реорганізацію і централізацію архівної справи»

(1918 р.) та «Тимчасове положення про архівну справу» (затверджено РНК УРСР 20 квітня 1920 р.), що передбачали жорстку централізацію архівних установ. Вже 31 жовтня 1922 р. було створено єдиний Державний архівний фонд. З 1920 років формуються партійні архіви як складова частина архівного фонду Комуністичної партії. Впродовж 20-30-х років ХХ ст. посилюється наступ партійної ідеології, командно-адміністративних методів управління на українське архівознавство, проводяться тотальні «чистки», репресії серед українських архівістів. Значних втрат зазнали архіви у воєнні роки (вони були зруйновані майже вщент), а відродження архівної справи відбувалось в надскладних умовах. Не дивлячись на це, архівісти проводили кропітку роботу і всіляко сприяли розвитку історичних досліджень в регіоні.

Деякі аспекти історії розвитку архівів регіону досліджував Курас Г. М. (а саме – діяльність Чернігівської архівної комісії) [10]. Ткаченко В. В. аналізував розвиток історичного краєзнавства в регіоні у 20-30-х роках 20 століття загалом [14]. Щедрина Д. С. [15], Мітюков О. Г. [11] займалися питанням щодо створення та діяльності партійних архівів. Плетньова Н. О. проводила свої розвідки в царині загальних питань радянського архівного будівництва [13]. Найбільше уваги краєзнавчій діяльності архівістів Чернігівщини приділив Коваленко О. Б. [9]. Але, на жаль, і досі відсутні узагальнюючі роботи з проблеми розвитку архівних установ регіону у 20-40-х роках 20 століття. Недостатньо, на наш погляд, висвітлено проблеми архівів у воєнний та повоєнний час. Мета: Проаналізувати загальні тенденції розвитку та з'ясувати особливості діяльності архівних установ Чернігівщини у 20-40-х рр. ХХ ст. Для досягнення мети вирішувались наступні завдання: проаналізовано стан та особливості розвитку архівної справи у 20-30-х рр.; з'ясовано стан архівів у роки Другої світової війни та повоєнні роки; визначено головні проблеми та особливості розвитку архівної справи в окреслений період на Чернігівщині.

За радянських часів архівами регіону спочатку опікувались губернський і повітові Комітети охорони пам'яток мистецтва й старовини (копмиси), а згодом губернське та окружні архівні управління (губархи і окрархи). У 1923 р. було створено губернський історичний архів, який у 1926 р. здобув статус крайового (регіонального). У зв'язку з подальшими адміністративно-територіальними перетвореннями в 1932 р. сформувався Чернігівське обласне архівне управління, якому підпорядковувались усі архівосховища краю [13, с. 63]. Водночас наприкінці 20-х рр. в Україні, як і в СРСР

у цілому, було започатковано створення цілком особної, автономної архівної системи, покликаної обслуговувати політико-ідеологічні, інформаційні, наукові та управлінські потреби правлячої Комуністичної партії. Її місцевим осередком у регіоні став партійний архів Чернігівського обкому КП(б) У, який діяв на засадах цілковитої секретності й закритості.

Архівісти Чернігівщини брали активну участь в історико-краєзнавчому русі 20-х рр. Я. М. Жданович, В. В. Дубровський, В. С. Євфимовський, П. К. Федоренко оприлюднили чимало документальних матеріалів і ґрунтовних студій з історії регіону XVII-XX ст. [8, с. 97]. Широкого розголосу набула діяльність історико-архівного гуртка, що складався зі студентів та старшокласників і діяв на базі Чернігівського історичного архіву. Але всі ці здобутки були зведені нанівець вже на початку 30-х рр., коли згори надійшла директива “особливу увагу звернути на очищення історичних архівів від рештків соціально-чуждих і класово-ворожих, зокрема, буржуазно-націоналістичних елементів”. Провідні фахівці невдовзі були усунуті від роботи і репресовані, що мало вкрай негативні наслідки для подальшого розвитку архівної справи і краєзнавчих студій. Логічним підсумком цієї політики стало підпорядкування архівних установ НКВС УРСР. У квітні 1939 р. Чернігівське обласне архівне управління було реорганізовано в Архівний відділ Управління НКВС УРСР у Чернігівській області [13, с. 67-68].

Напередодні Великої Вітчизняної війни у Чернігівському обласному державному архіві та його філіалах у Ніжині й Прилуках було зосереджено понад 6,2 тис. фондів, майже 2,3 млн. справ, у тому числі безпосередньо в обласному архіві – близько 3,3 тис. фондів, 2 млн. справ. Коли спалахнула війна, до Ульяновська було евакуйовано лише 121 фонд, 38 тис. справ радянського періоду. Найцінніші в науковому відношенні документи фактично були покинуті напризволяще [1, с. 52-53]. Під час бомбардування Чернігова наприкінці серпня 1941 р. було майже повністю знищено 4 з 6 архівосховищ обласного архіву, розташованих у центрі міста. У полум’ї пожежі загинуло понад 1,2 млн. справ, більша частина описів, бібліотека архіву, що складалась з 102 тис. томів книг і періодичних видань [16, арк. 159]. Крім того, близько 50 тис. справ було розграбовано під час окупації [4, арк. 47-52зв]. Втрати Прилуцького філіалу обласного архіву становили 16 тис. справ, натомість у Ніжинському філіалі було пограбовано бібліотеку та майно [5, арк. 198, 241-241зв]. Практично повністю були знищені міські та районні архіви області. За років нацистської окупації у складі Чернігівської міської управи функціонувало архівне бюро, кілька співробітників якого на чолі з С. В. Екземплярським намагались зберегти і упорядкувати документальні матеріали, що уціліли під час бомбардування [1, с. 53-54].

Невдовзі після визволення Чернігівщини у вересні 1943 р. відновили свою діяльність Архівний відділ Управління НКВС УРСР у Чернігівській області, обласний архів і його філіали у Ніжині та

Прилуках. Мережа міських і районних архівів була відтворена до кінця 1944 р. [13, с. 68-69]. Головні завдання визначала ухвалена ще у квітні 1943 р. НКВС УРСР “Інструкція про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів”: відновлення діяльності усіх архівних установ; виявлення і концентрація документів періоду Великої Вітчизняної війни; використання архівних документів у агітаційно-пропагандистських цілях й інтересах відбудови народного господарства; збирання матеріалів про військові злочини окупантів [11, с. 145]. Але у зруйнованому Чернігові чи не найгострішим було питання про пошук належного приміщення для обласного архіву. Тільки у вересні 1944 р. Чернігівський облвиконком прийняв постанову “Про впорядкування архівного господарства в області та розміщення обласного державного архіву”, на підставі якої за архівом було закріплено колишній будинок архієпископа – пам’ятку архітектури XVIII ст., котру ще належало відбудувати [1, с. 57]. Ремонтні роботи розтягнулись на ціле десятиріччя, незважаючи на те, що в 1945 р. уряд УРСР збільшив асигнування на їх проведення. Нове приміщення було прийнято державною комісією у грудні 1953 р. і передано обласному архіву в постійне користування в квітні 1954 р. Однією з головних перешкод, що постанала на заваді швидкому відновленню архівного господарства на Чернігівщині, як і в Україні в цілому, була нестача кваліфікованих кадрів, адже без участі фахівців не можна було здійснити концентрацію архівних матеріалів, впорядкування фондів, розгорнути наукові студії. Станом на 1 січня 1945 р. 4/5 співробітників уперше прийшли на роботу в архівні установи, до того ж високою залишалась плінність кадрів [12, с. 84-85]. До середини 50-х рр. цю проблему було поступово подолано, і в обласному архіві та його філіалах склався колектив фахівців з вищою освітою історичного або історико-архівного профілю, що дозволило помітно активізувати усі напрямки діяльності архівної служби.

Важливою складовою роботи архівістів Чернігівщини було збирання та концентрація документів, які становили джерельну базу для вивчення подій Великої Вітчизняної війни. У жовтні 1943 р. Чернігівський обком КП(б)У і облвиконком ухвалили постанову “Про збирання та збереження документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецьких окупантів” – документів діловодства установ, підприємств, організацій і кооперативних об’єднань, друкованих матеріалів (газет, листівок, журналів, брошур, книг), а також фотографій, негативів та кіноплівок періоду окупації [7, арк. 74-75]. Через рік в обласному архіві та його філіалах було сконцентровано 390 фондів, понад 16 тис. справ, 1 тис. листів з фашистської неволі, 300 письмових робіт школярів на тему “Що я пережив під час німецької окупації”, написання яких було зініційовано архівістами, значна кількість друків того часу [1, с. 56-57]. Переважна їх більшість, однак, потрапила на таємне зберігання і була розсекречена

тільки протягом 1989-1991 рр., що створило передумови для вивчення і наступного запровадження в науковий обіг цього джерельного комплексу. У 1947 р. побачило світ і перше друковане видання обласного архіву, що мало виразний краєзнавчий характер – ґрунтовний хронологічний довідник “Про тимчасову окупацію населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною армією (1941-1943 рр.)”. Зібрані й систематизовані у цій книзі відомості, незважаючи на цілком зрозумілу тенденційність у доборі фактів, зберігають своє науково-пізнавальне значення і на сьогодні. Іншу книгу – збірник документів “Черниговщина в боротьбі з німецькими окупантами”, упорядкований архівістами ще у 1944 р., видати не вдалося [3, арк. 94].

На порядку денному у повоєнний період досить гостро стояло і питання про впорядкування архівних фондів: документи внаслідок багатьох переміщень перетворились на купи розсипу, який вимагав розбирання, систематизації та описування, значною мірою було втрачено і науково-довідковий апарат. Потребували впорядкування і документи обласного архіву, реєвакуйовані з Ульяновська тільки у серпні 1945 р. [6, арк. 6]. Обсяги роботи були дуже великі й вимагали концентрації зусиль працівників. З цією метою в усіх відділах обласного архіву були створені спеціальні бригади під керівництвом провідних фахівців. Форсовані темпи науково-технічного опрацювання документів мали і негативні сторони, породжуючи певний дисбаланс у діяльності архівних установ, формальний підхід до справи. Тим не менше, у 1953 р. державні архіви України в основному виконали це завдання. На Чернігівщині впорядкування матеріалів у філіалах було завершено у 1951 р., а у самому обласному архіві затягнулось до 1955 р. [13, с. 70].

Таким чином, розвиток архівної справи на Чернігівщині має досить суперечливий характер. Успішний розвиток архівної справи у 20-х роках 20 століття був зупинений репресіями 30-х років. Війна майже знищила архівну справу в регіоні. Архівні установи відіграли важливу роль в розвитку історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині у 20-40-х роках ХХ ст. Краєзнавчим змістом так або інакше були насичені усі складові повсякденної діяльності архівістів регіону – комплектація і упорядкування фондів, створення науково-довідкового апарату, видання збірників і добірок документів та матеріалів, публікація статей і оглядів джерел у фаховій і громадсько-політичній періодиці, організація фотодокументальних виставок, проведення наукових конференцій. Водночас слід зауважити, що науковий доробок чернігівських архівістів тієї доби несе на собі відчутний відбиток панівної ідеології, що певною мірою знецінює його наукове та пізнавальне значення і вимагає уважного критичного аналізу. Вивчення досвіду, набутого архівними установами Чернігівщини у цей суперечливий час, підтверджує думки інших дослідників щодо органічного поєднання архівістики і краєзнавства як потужної підйоми наукового рівня регіональної історіографії.

Список використаних джерел

Умовні скорочення:

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ЦДАВОВУ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

1. Болва І. К. Держархів області у роки Великої Вітчизняної війни та відбудови народного господарства / І. К. Болва // Збірник статей, виступів за документами Державного архіву Чернігівської області. - Чернігів, 1998. - С. 52-60.

2. ДАЧО, Ф. Р-647, Оп. 7, Спр. 14, Докладная записка о деятельности архивного бюро во время оккупации области немецко-фашистскими захватчиками (ноябрь 1943 г.), 3 арк.

3. ДАЧО, Ф. Р-647, Оп. 7, Спр. 38, Копии документов, подобранных к сборнику документов «Черниговщина в борьбе с немецкими оккупантами» (апрель 1944 г.), 94 арк.

4. ДАЧО, Ф. Р-651, Оп. 1, Спр. 166, Характеристика и списки уничтоженных и разграбленных немецко-фашистскими захватчиками фондов Черниговского областного архива (1944 г.), 52 арк.

5. ДАЧО, Ф. Р-651, Оп. 1, Спр. 167, Материалы об ущербе, причиненном немецко-фашистскими оккупантами документальным материалам государственных и ведомственных архивов (1944 г.), 297 арк.

6. ДАЧО, Ф. Р-651, Оп. 1, Спр. 176, Списки фондов Черниговского областного архива, эвакуированных и реэвакуированных из г. Ульяновска (август 1945 г.), 6 арк.

7. ДАЧО, Ф. Р-5036, Оп. 2, Спр. 2, Постановления исполкома Облсовета депутатов трудящихся № 1-281 (4 октября – 13 декабря 1943 г.), 390 арк.

8. Коваленко О. Б. На варті духовних скарбів: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. - 1999. - № 2. - С. 106-112.

9. Коваленко О. Б. Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) / О. Б. Коваленко // Український історичний журнал. 1976. - № 12. - С. 121-125.

10. Курас Г. М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09. / Г. М. Курас. - Дніпропетровськ, 1992 - 19 с.

11. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973) / О. Г. Мітюков - К.: Наукова думка, 1975 - 272 с.

12. Мишак І. Підготовка кадрів архівістів в Україні у післявоєнні роки (1944-1955 рр.) / І. Мишак // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження В. І. Стрельського. - К., 2001. - С. 81-92.

13. Плетньова Н. О. Радянське архівне будівництво на Чернігівщині / Н. О. Плетньова // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Перша секція: Архівознавство. - К., 1968. - С. 60-77.

14. Ткаченко В. В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20-30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Ткаченко. - К., 1995. - 24 с.

15. Щедрина Д. С. Источники опыта борьбы и содействия (История создания и деятельности партийных архивов Украины) / Д. С. Щедрина. - К.: Политиздат Украины, 1987. - 153 с.

16. ЦДАВОВУ, Ф. Р-2, Оп. 10, Т. III, Спр. 3529, Звіти, доповідні записки, довідки, листи та інші документи про роботу державних та відомчих архівів Української РСР (22 січня 1964 р. – 7 січня 1965 р.), 180 арк.

References

Umovni skorochennya:

DACHO – Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti

TsDAVOVU Ukrayiny – Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny

1. Bolva I. K. Derzharkhiv oblasti u roky Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny ta vidbudovy narodnoho hospodarstva / I. K. Bolva // Zbirnyk statey, vystupiv za dokumentamy

Derzhavnoho arkhivu Chernihivs'koyi oblasti.- Chernihiv, 1998.- S. 52-60.

2. DACHO, F. R-647, Op. 7, Spr. 14, Dokladnaya zapyska o deyatel'nosti arkhivnoho byuro vo vremena okkupatsyy oblasti nemetsko-fashyst-skymy zakhvatchykamy (noyabr' 1943 h.), 3 ark.

3. DACHO, F. R-647, Op. 7, Spr. 38, Kopyy dokumentov, podobrannykh k sborniku dokumentov «Cherny-hovshchyna v bor'be s nemetskymy okkupantamy» (aprel' 1944 h.), 94 ark.

4. DACHO, F. R-651, Op. 1, Spr. 166, Kharakterystyka y spysky unychtozhennykh y raz-hrablennykh nemetsko-fashyst-skymy zakhvatchykamy fondov Chernyovskoho oblhosarkhyva (1944 h.), 52 ark.

5. DACHO, F. R-651, Op. 1, Spr. 167, Materialy ob ushcherbe, prychynennom nemetsko-fashyst-skymy okkupantamy dokumental'nyy materialy hosu-darstvennykh y vedomstvennykh arkhivov (1944 h.), 297 ark.

6. DACHO, F. R-651, Op. 1, Spr. 176, Spysky fondov Chernyovskoho oblastnoho arkhyva, evakuyovannykh y rezvakuyovannykh yz h. Ul'yanovska (avhust 1945 h.), 6 ark.

7. DACHO, F. R-5036, Op. 2, Spr. 2, Postanovlenyya yspolkoma Oblsoveta deputatov trudyashchykhsya # 1-281 (4 oktyabrya – 13 dekabrya 1943 h.), 390 ark.

8. Kovalenko O. B. Na varti dukhovnykh skarbiv: arkhivisty Chernihivshchyny 20-30-kh rr. / O. B. Kovalenko // Siveryans'kyi litopys.- 1999.- # 2.- S. 106-112.

9. Kovalenko O. B. Chernihivs'ka arkhivna komisiya (Do 80-richchya z dnya zasnuvannya) / O. B. Kovalenko // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal.- 1976.- # 12.- S. 121-125.

10. Kuras H. M. Chernihivs'ka arkhivna komisiya ta yiyi vnesok u vyvchennya istoriyi Ukrayiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.09. / H. M. Kuras. - Dnipropetrovs'k, 1992.- 19 s.

11. Mityukov O. H. Radyans'ke arkhivne budivnytstvo na Ukrayini (1917-1973) / O. H. Mityukov.- K.: Naukova dumka, 1975.- 272 s.

12. Myshchak I. Pidhotovka kadriv arkhivistiv v Ukrayini u pislyavoyenni roky (1944-1955 rr.) / I. Myshchak // Problemy arkhivoznavstva i dzhereloznastva: Zbirnyk naukovykh prats' do 90-richchya vid dnya narodzhennya V. I. Strel's'koho.- K., 2001.- S. 81-92.

13. Pletn'ova N. O. Radyans'ke arkhivne budivnytstvo na Chernihivshchyni / N. O. Pletn'ova // Tretya Respublikans'ka naukova konferentsiya z arkhivoznavstva ta inshykh spetsial'nykh istorychnykh dystsyplin. Persha sektsiya: Arkhivoznavstvo.- K., 1968.- S. 60-77.

14. Tkachenko V. V. Rozvytok istorychnoho kraveznavstva na Chernihivshchyni u 20-30-kh rr. KhKh st.: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V. V. Tkachenko.- K., 1995.- 24 s.

15. Shchedryna D. S. Ystochnyky opyta bor'by y sozhdannya (Ystoryya sozdannya y deyatel'nosti partyynykh arkhivov Ukrainy) / D. S. Shchedryna.- K.: Polytizdat Ukrainy, 1987.- 153 s.

16. TsDAVOVU, F. R-2, Op. 10, T. III, Spr. 3529, Zvity, dopovidni zapysky, dovidky, lysty ta inshi dokumenty pro robotu derzhavnykh ta vidomchykh arkhiviv Ukrayins'koyi RSR (22 sichnya 1964 r. – 7 sichnya 1965 r.), 180 ark.